

ІДЕЯ ЄДНОСТІ ОСВІТИ І ДУХОВНОГО РОЗВИТКУ В ПОЛЕМІЧНІЙ ПРОЗІ: ЛЬВІВСЬКА “ПЕРЕСТОРОГА”, “ТРЕНОС” МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО

Питання освіти у всі часи було і залишається одним із найактуальніших моментів становлення і розвитку суспільства. Полемічна проза характерна тим, що має певне коло питань церковно-догматичного та політичного характеру і проблема освіти у цьому публіцистичному просторі є швидше винятком, а ніж правилом. Проте саме їй приділили значну увагу автор “Перестороги”, Мелетій Смотрицький та Іван Вишенський.

У статті ми спробуємо з’ясувати, яке місце науки у розвитку тогочасного суспільства та виявити спільні й відмінні риси щодо проблеми освіти в анонімній “Пересторзі” і у “Треносі” Мелетія Смотрицького.

Письменники, які виступали в обороні православ’я, здебільшого унію розцінювали як акт зради. Відповідно, майже кожен причиною цього вважав корисливі мотиви: спокуса владою, грішми, “маєтностями”. На цьому тлі полемічного циклу вирізняється анонімна “Пересторога”. Автор веде читача крізь історичну ретроспективу з метою показати істинні причини, які стали каталізатором втрати християнських принципів моралі. Він дивиться на унію як на наслідок неправильної культурно-політичної діяльності та небезпеку, що загрожує ще більшим занепадом культури і соціального життя. Уже сама назва твору вказує на основну мету полеміста – застерегти: “Пересторога, зіло потрібная на потомніи часи православним христіанам, святої кафоличеської восточної церкви синам, аби відали...” [7, 26]. Такий наголос дозволяє збагнути глибину проблеми. Автор ніби актуалізує з першого рядка увагу читача, попереджуючи про лихо, яке вже прийшло з минулого в теперішнє і загрожує майбутньому. З цією ж метою він застосовує метод протиставлень: колись-тепер, вченість – неучтво, духовність – втрата цінностей.

Предметом таких протиставлень полеміст обрав найактуальнішу як для нього проблему – освітньо-культурний рівень суспільства.

Усі композиційні частини об’єднані темою освіти. Особливо яскраво автор демонструє своє критичне ставлення на початку першої “історичної” [10, 1] частини твору і в другій – “полемічній” [10, 2]. Письменник наголошує на причині занепаду Київської Русі, що полягає в недостатній освіченості руських князів, у відсутності народних шкіл і освіти загалом. Він підкреслює: “И так были великіє ревнитили, иж много з великим коштом церквей и монастырей намуровали и маєтностями опатрили... книг® великое множество язукон словенским нанесли, леч® того, што було напотрибн±шоє, школ® посполитух не уфондовали...” [5, 26]. Письменник вважає, що саме така ситуація призвела до того, що нащадки князів, не маючи належної освіти, спокусились і впали у владницькі амбіції, в результаті чого: “як® соб± очи лупали о панства, один другому вудираючи, а на помоч® противко себе сус±дов ограничнух зводячи, ... великое кровопролитіє межі собою чинили. За чим онує помочники, победивши супостатов их, потом и самих побеждали и панство руское в руки их® приходили” [5, 26]. Цікавою щодо княжих міжусобиць є думка проф. Є. Голубінського проаналізована К. Студинським: “війни не спиняли князів від дбайливости о просвіту, сні она їм на серци лежала...” [11, 7]. Хоча автор “Перестороги” вбачає причину княжих кровопролитів у

занедбанні освіти, та К. Студинський вважає, що міжусобиці, зради – це є той спадок, який ми перейняли разом із християнством з Візантії.

Поступово, розкриваючи наслідки необачної політики князів, полеміст переходить до проблем релігійної конвертизації. Що власне послаблювало роль церкви у суспільному житті, так як переважно конвертитами ставали особи шляхетського походження. У тексті “Перестороги” викривається метод проникнення в українську культуру польсько-єзуїтської дидактики: “Читаючи кроники польськіє, знайдеш® о том® достаточне, як Поляци рускіє панства поос±дали, поприятелюючи з ними, и цорки своє за Русинов давши, через нух своє обучає оздобує и науки укоринили, так иж Русь, посполитовавшия з ними, позавидов±ли их обучаєм, их мов±, и науками, и не маючи своїх наук®, у науки румськіє своє д±ти давати почали, которує за науками и веру навукли. И так® помалу малу науками своїми все панство руское до в±ру румской привели” [5, 26].

У слід за занепадом культурно-освітнього стану письменник констатує занепад релігійного життя, до якого призвело морально-етичне падіння священнослужителів, звідки власне і бере початок корінь берестейського конфлікту і відступництво вищого і рядового духовенства: “А за тымъ православіє греческое озимн±ло и в згорду пришло и во занедбаня, бо теж зацних становъ особы, погорд±вши своим правослієм, до врядовъ духовных приходити перестали... За чим наступовали на столиц± митрополитове и епископове неискусные, не такіє, якіє исперва бывали: мужи святобливые... И такъ за ними порядки церковные у забвеніє пришли...” [5, 26].

Наступ католицизму порівнюється із захопленням християнської Візантії Османською імперією. Загарбання “сарацинами” “панства крєцкого” автор пояснює, що це “за гр±хи христінськіє”: “Однакъ кгда юж тот тиран утвердилъ свое панство по час±, же Константинополь пусть былъ (бо крєкове розб±глися были), забрал поганин люд до купы, позволил, абы патріарха на столиці своєй сид±л, владзу духовную абы трималъ, монастыр± абы цало зостало и в них духовные спокойне сид±ли, дань первую, то єст, по червоному от особы давши, вольне не только набоженства, але и ремесла, крєнтовъ... абы обычаєм становным люд посполитый патріарху обирал...” [5, 26]. На цій думці полеміст наголошує двічі: в першій частині твору, де він від себе веде оповідь: “Такъ то так Богъ предивным чудом устроил, же тот поганин, который головным неприятеlem в±р± Христовой єст, а такъ рад не рад яко пес чужій скарбовъ, сам их не уживаючи, сторожем єст и расхищати их никому не допускаєт”. [5, 27], і в другій частині в контексті промови львівського братчика: “Турчин – гроба Христова сторожець, а віри Христової не приймуєт: як пес сукно стереже, а сам в нем не ходитъ” [7, 53].

Такий приклад, очевидно, автор використав для того, щоб показати культурно-релігійну толерантність мусульман (сарацин), на протиположність недопустимому свавілля представників західного духовенства. Хоча, на думку К. Студинського, у цьому письменник дещо перебільшив. Зовсім протилежної думки про турецьких завойовників, зокрема про їхнє ставлення до Константинопольського Патріарха, був Петро Скарга. Він спростував високо оцінені “Пересторогою” морально-етичні відносини між мусульманським світом і візантійською християнською спільнотою. У своєму творі “O jedności kościoła bożego pod jednym pasterzejm” Скарга пропагує ідею першенства Римського Папи у християнській церковній організації, висміюючи значення Константинопольського Патріарха, який, як пише, є невільником у турків і свою владу купує за гроші у турецького султана.

Автор “Перестороги” кидає докір українській знаті, за ту байдужість, яку вони виявили у справі піднесення національної освіти і культури. На протиположність їм він контрастно виділяє

образ князя Константина Острозького, активного поборника православ'я, мецената української освіти. Письменник твердо переконаний, що саме з діяльністю князя Острозького розпочалося відродження занедбаної української культури і школи: "То((т)) час по зезволеню божіємъ благов±рний князь Константин Константинович... взбужон будучи Духом святим, умыслиль утвердити православную в±ру, продками своїми везде уфундованую. Наперв±й старался у свят±йшо((го)) патріархи, абы ся zde дидаскаловъ ку розмноженю наукъ в±р± православной зослалъ... И такъ науки словенскіє и грецкіє у Острогу заложиль, друкарню собралъ..." [5, 27].

В питанні освіти у Івана Вишенського і автора "Перестороги" існують певні паралелі. Хоча, на думку П. Яременка, прийнято вважати, що Іван Вишенський виступав проти освіти, але, як зазначає дослідник: "відсталість поглядів письменника (Вишенського) у питаннях культури є формою політичного протесту" [17, 87], адже він розумів проблему культури і виховання виходячи з національних інтересів українських міщансько-селянських верств. "Письменник обстоював розвиток школи... в демократичному греко-слов'янському напрямі" [17, 87]. Вишенський критикував порочність єзуїтської науки, її католицький фанатизм, непримиренність до інакомислячих. Головну мету науки він вбачав не в академічності, а в спрямованості на те, щоб зміцнити національно-патріотичну свідомість, хоча "думки письменника в цих питаннях часто завуальовані релігійністю" [17, 90].

Анонімний автор на відміну від Івана Вишенського у меншій мірі наголошує на релігійності виховання, хіба що на моральності, яку власне і породжує гідне релігійне виховання. Зрештою звернімося знов до таких рядків: "книг великое множество языком словенским нанесли, лечь того, што было напотребн±шоє, школь посполитых не фундовали" [5, 25-26] Поняття – "Книга", полеміст розуміє не лише як головний засіб освіти. Книга не має ваги без виховного елементу, без духу моральності, патріотичності. Письменник критикує "красоти", під якими розуміє сукупність численних мистецьких витворів та світські розваги. Він культуру в такому понятті не заперечує, але протестує проти відсутності у ній освіти і виховання. І саме тут проходить основний перетин освітньо-виховних позицій нашого полеміста і Мелетія Смотрицького.

Нерозривність грамотности і освічености підтримує і Мелетій Смотрицький, так у "Треносі" мати-східна церква дає настанови "зверхникам духовним": "Будьте прикладом вірним у мові, у спілкуванні, у любові, у чистоті. Пильнуйте читання, напучування, науки". [9, 76]. Проте, торкаючись освітньої проблеми, він не вкладає її у часове протистояння колись-тепер.

При порівнянні "Перестороги" і "Треноса" треба враховувати авторський погляд щодо духовного занепаду – від яких верств пішов "корінь зла". Анонімний автор надає таку послідовність: занепад культурного осередку у світській владі (шляхетські кола), духовенство, а потім і "простого люде стану у іновірство й отщепенство приходили, од духовних соблазнені будучи" [7, 28]. Якщо ж анонім у тому що сталося з духовним лицем суспільства звинувачує князів, що вони не дбали належним чином про освіту, то Мелетій Смотрицький вважає, що славні та мудрі предки не винні в моральному падінні чад, бо вони: "... навчання та доброго виховання не занедбуючи, до того приводу не давали..." [9, 77], самі нащадки: "... позатикали вуха аби не чути голосу нашого... Бо, чуючи, не чути – є згниття душевне, чуючи, не сповняти – тілесне" [9, 77-78].

У "Треносі" описана інша послідовність, яка відповідає християнській філософії прикладу наслідування: духовенство, шляхта і простолюди: "Проте не підданих, а якраз самих зверхників найперше ота облудна відьма опанувала... Бо ж княжата не мають такої влади,

аби світськими і духовними справами по своїй волі керувати” [9, 79]. Мелетій Смотрицький нагадує: “Ви, архієреї і ієреї, пастирі й учителі овець розумного стада Христового... Будьте ж, отожд, без вади, тверезими, розумними... чистими... до навчання здібними... не пропойцями, не забіяками, а скромними... Ви ж бо есте сліпим око, кульгавим нога, рука поводиря тим, що потребують” [9, 76].

“Пересторога” і “Тренос”, перебуваючи у колі полемічного дискурсу, різко вирізняються обґрунтуванням причин і наслідків. Для прикладу майже усі полемічні тексти кінця XVI- початку XVII століть переважно ідуть за такою схемою викладу проблематики: констатація факту деморалізації суспільства (зміна цінностей); зрада як наслідок (унія). У “Пересторозі” схема причин і наслідків відрізняється так як у ній порівняно з іншими полемічними творами є додаткова ланка: передумови занепаду (відсутність, в першу чергу, достатнього рівня освіти у княжому середовищі); факт втрати моральних цінностей; зрада – Берестейська унія. У “Треносі”: “Із-за недбальства в послуші виникла апатія в навчанні, з того розбухла непокора, а з неї розлилося ледарство... Бо недбальство і непокора є матір`ю непослуху, ледарства, байдужості і всілякого грубого невігластва, а з того, як із студні, всіляке зло випливає” [18, 78].

Думки істориків щодо освітнього питання на Русі в основному різняться в двох напрямках: освіта або була повноцінною, але поступово перетворилася на занедбаний предмет княжої опіки, або вона розвивалась лише як грамотність – вміння читати і писати. Очевидно, автор “Перестороги” мав на увазі втрату і занедбання освіти не як чинника грамотности, а як духовний аспект виховання, який вкладає в суспільний уклад певні моральні цінності. Письменник освітлює цю проблему як похибку двох влад світської та духовної: Церква основа повноцінної освіти, а влада її опікун, меценат – запорука розвитку та збереження. Мелетій Смотрицький понад усе ставить вище духовно-виховний аспект освіти, тому усю відповідальність покладає на духівництво.

Отже, освіта як грамотність і духовна культура – це та єдність, що розвиває суспільство в правильному напрямі і зберігає його цілісність, бо “людина неосвічена, несвідома, легко попадає на спокусу диявола і стає сліпим знаряддям у руках сатани, а з відси й походить усяке лихо на землі між людьми” [18, 60]. Тож не можна сприймати дану тему лише як інструмент авторської ідеї, адже з усіх полемічних творів кінця XVI – початку XVIIст. лише автори “Перестоги” і “Треноса” так глибоко перейнялися освітнім питанням на Русі.

Література

1. Антиграфи // Памятники полемической литературы в Западной Руси / В издании: РИБ, Кн.3, Т.19. – Петербург, 1903. – С. 1151–1307.
2. Берестейський соборъ и оборона его // Памятники полемической литературы Западной Руси / В издании: РИБ, Кн.2, Т.7, Петербург, 1882. – С. 939-1002.
3. Вишеньський Іван Вибрані твори / Упорядник, автор вступної статті А.І. Скоць. - Львів: Каменяр, 1980. – 142с.
4. Возняк М. Пересторога // Історія української літератури У 2-х кн. Кн.1.-Львів: Світ, 1992. – С. 438–444.
5. Возняк М. Письменницька діяльність Івана Борецького на Волині і у Львові / Відп. ред. С.М. Шаховський. – Львів, 1954. – 68 с.
6. Ответ клирика острожского Ипатію Потію, 1598. – 130 с.
7. Перестоога // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетрисика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 26–66.
8. Скарга П. О единствѣ церкви Божіей // Памятники полемической литературы Западной Руси / В издании: РИБ, Кн.2, Т.7. – Петербург, 1882. – С. 223–526

9. Смотрицький М. Тренос // Українська література XVII ст. Синкретична писемність. Поезія. Драматургія. Белетристика. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 69–92.
10. Студинський К. Пересторога руський пам'ятник початку XVII. віка. Історично-літературна студія. З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка / Під зарядом К. Беднарського. – Львів, 1895. – 193 с.
11. Студинський К. Праці “Старине перекладне письменство і полемічне письменство XVI ст.” справа №73 (155 с.) // Львівський історичний архів. Кирило Студинський Історик мови і літератури, голова наукового товариства ім. Шевченка / 1923–1932/, Академік ВУАН / 1924–1933, 1939–1941 / 1868–1991 рр. фонд №362, опис №1.
12. Филалет Христофор Апокрисисъ, 1597. – 211 с.
13. Франко І. Історія української літератури // Збір. тв.: У 50-ти т. Т.40. – К.: Наук. думка, 1983. – С. 7–370.
14. Франко І. Нарис з історії української літератури до 1890 р. // Збір. тв.: У 50-ти т. Т.41. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 194–470.
15. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – Київ: Критика, 2002. – 416 с.
16. Яременко П.К. Гуманістично-реформаційне спрямування “Перестороги” / Радянське літературознавство, 1871, №10.
17. Яременко П.К. Іван Вишенський. – К.: Вища школа, 1982. – 140 с.
18. Яременко П.К. “Пересторога” – український антиуніатський памфлет початку XVII ст.-К., Вид-во Академії наук УРСР, 1963. – 165 с.

Ідея єдності освіти і духовного розвитку в полемічній прозі: львівська «Пересторога», «Тренос» Мелетія Смотрицького

Анотація

У статті на основі порівняльного аналізу “Перестороги” та “Треноса” Мелетія Смотрицького робиться спроба з'ясувати, яке ж місце науки у розвитку сучасного їм суспільства. Окреслюються деякі відмінні риси у поглядах авторів на причини Берестейського конфлікту та на роль у ньому української шляхти й духовенства, проте спостерігається єдність думок щодо освітнього питання. Освіта у цих авторів розуміється не лише як вміння читати і писати, але і як вища мета – духовне виховання, розвиток моральних цінностей. Саме у правильному підході до освітньо-виховного процесу полемісти вбачають вихід із духовного занепаду та усіх його наслідків.

Ключові слова: полемічна література, освіта, виховання, духовність, моральні цінності.

Идея единства образования и духовного развития в полемической прозе: львовское «Предостережение», «Тренос» Мелетия Смотрицкого

Аннотация

В статье на основе сравнительного анализа “Предостережения” и “Треноса” Мелетия Смотрицкого делается попытка определить, какое же место науки в развитии современного социума того времени. Делается очертание некоторых отличительных черт во взглядах писателей на причины Брестского конфликта и на роль в нем украинской шляхты и духовенства, при этом наблюдается единство мысли по поводу вопроса образования. Образование этими авторами воспринимается не только как умение читать и писать, но и как высшая цель – духовное воспитание, развитие моральных ценностей. Именно в верном подходе к образовательно-воспитательному процессу полемисты усматривали выход из духовного кризиса и всех его последствий.

Ключевые слова: полемическая литература, образование, воспитание, духовность, моральные ценности.

The idea of unities of education and moral development in polemical prose: Lviv "The Cautions", "The Trenos" by Meletiy Smotrytskyi

Summary

In the article on the basis of comparative analysis of “The Cautions” and “The Trenos” by Meletiy Smotrytskyi it is done an attempt to find out the place of science in the development of that time society. Some distinguishing

features are outlined in the authors' opinions on the reasons of Berest conflict and the gentry and clergy's role in it, however, there is unity of ideas in relation to the educational matter. Education for these authors is considered not only as the ability to read and write but also as higher purpose that is moral upbringing, development of moral values. It is the right method of approach to the educational process that the polemicists consider the way out of moral lapse and all its consequences.

Keywords: polemical literature, education, upbringing, moral, moral values.